

YENİ DİNÎ HAREKETLERİ TANIMLAMA PROBLEMİ VE TİPOLOJİK YAKLAŞIMLAR

M. Ali KIRMAN *

Abstract

Sociology of religion nowadays is predominantly focused on the study of new religious movements. These religious movements differ significantly in some one or more respects as to belief or practice from mainline religions. They also appear as variations differed from the religious traditions to which they are linked. For example, 'Bible-based' (Christianity), 'Eastern' (Hindu, Buddhist, Taoist, Sufi/Moslem), 'satanic' (Satan worship), and 'eclectic' (drawing on several traditions) groups. Therefore, in spite of the phenomena of new religious movements is difficult to classify, various typological attempts have been made. This paper presents an evaluation of these typologies.

Keywords: New religious movements, sect, cult, typology

1. Giriş

Son yıllarda gerek Batı dünyasında ve gerekse Türkiye'de din sosyolojisi alanında yapılan çalışmaların daha ziyade yeni dinî hareketler (Barker 1992; Kirman 1999; 2000; Bodur 2000; 2003) ve bu hareketlerle ilgili konular, söz gelimi din değiştirme (Kirman 2003c; 2004), dinî çoğulculuk (Bodur 2001), dinî pazarlar (Iannaccone 1992; Kirman 2003b) üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir. Bilindiği gibi, yeni dinî hareketler farklı inançlar ve ibadetler, farklı bir hayat tarzı, farklı değerler ile birlikte ortaya çıkmaktadır. Din ve dinî oluşumların kültürün çok önemli bir parçası, hatta etkin belirleyicisi olduğu gerçeği, en temel sosyolojik ilke konumundadır. Dolayısıyla dinî alanda meydana gelen değişimler ve farklılaşmalar aynı zamanda kültürel bir mahiyet arz ettiği için doğal olarak sosyologların ilgisini çekmektedir.

Tüm dünyada önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilen bir tarih olan 1950'den sonra sanayileşmiş Batılı toplumlarda "küresel bir olgu" olarak bir çok yeni dinî hareketin ortaya çıktığı görülmüştür. Bu bağlamda söz konusu dinî oluşumların sayıları binlerle ifade edilse de, bu tür oluşumlara yönelen insan sayısının beş ila on milyon arasında olduğu tahmin edilmekte ve bu sayının da toplam olarak çok fazla bir yekun teşkil etmediği, bir diğer ifadeyle bu grupların marjinal oldukları belirtilmektedir (Introvigne 2001; Bodur 2000:305). Her ne kadar marjinal kabul edilse de, küreselleşen dünyada dinî alanda bir takım değişimler ve farklılaşmaların meydana gelmesinde etkili

* Yard.Doç.Dr., KSÜ İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

bir faktör olarak yeni dinî hareketlerin anlaşılması ve açıklanması büyük bir önem arz etmektedir. Ancak bu noktada bir takım ciddi sıkıntıların ve yanlış anlamaların yaşanmakta olduğu da bilinmektedir. Bu sıkıntılar, hiç kuşku yok ki, yine bu alanda yapılacak bilimsel çalışmalarla aşılabacaktır. Nitekim bu olgunun ortaya çıkışına paralel olarak söz konusu hareketlerle ilgili olarak Batıda çok sayıda araştırma yapılmış olduğu da bilinmektedir. Bu çalışmaların bir kısmından yararlanılarak yapılan, dolayısıyla bir literatür çalışması mahiyetinde olan bu incelemede, yeni dinî hareketleri anlama ve açıklama çabalarının bir sonucu olarak söz konusu hareketleri tanımlamak amacıyla sergilenen çeşitli girişimler ile tipolojik yaklaşımların bir değerlendirmesi yapılacaktır.

2. Tanımlama Girişimleri

Yeni ve küresel bir olgu olarak ortaya çıkan yeni dinî hareketlerin çok yönlü ve çok karmaşık olan doğalarının anlaşılması için birbirinden farklı tanımlamalar yapılmıştır. Söz gelimi yeni dinî hareketlerin “yeni dinler”, “sekt”, “kült”, “yeni dindarlık biçimleri”, “zararlı örgütler”, “yeni dinî hareketler” gibi çok çeşitli kavramlarla ifade edilmeye çalışılması bu gerçeğin en açık ifadesi durumundadır. Türkiye’de de söz konusu hareketler “kült grupları”, “tarikatlar”, “yeni çağın dinleri”, “yeni dinî hareketler” gibi farklı kavramlarla ifade edilmektedir. Çok çeşitli çevreler tarafından yapılmış olan bu tanımlardan her birinin, yeni dinî hareket olgusunun belli yönlerini yansıtmakla birlikte söz konusu olguyu tam olarak kuşatamadığı, bir takım zayıf ve eksik yanlarının olduğu şeklinde değerlendirmeler de yapılmaktadır. Yeni dinî hareketlerle ilgili yapılan tanımlamaları genel olarak dinî çevrelerin yaptığı “teolojik tanımlamalar” ve akademisyenlerin yaptığı “bilimsel tanımlamalar” şeklinde iki ana başlık altında toplamak mümkündür. Ancak son zamanlarda, yeni dinî hareketlerin son derece değişken tabiatlı olmaları nedeniyle yapılan tanımlamaların kısa zamanda yetersiz bir konuma düştüğünü ve yeni tanımlamaların geliştirilmesi gerektiğini vurgulayan yaklaşımlardan da söz edilmektedir.

a) Teolojik Tanımlamalar

Bugün din sosyolojisi alanında yeni dinî hareket kavramıyla ifade edilen binlerce dinî oluşumun çoğu zaman ‘kült’ olarak nitelendiği bilinmektedir. Bu niteleme, daha ziyade ortodoks bir din anlayışına sahip Hıristiyanlar ve din adamları tarafından

yapılmış inanç eksenli bir yaklaşım olduğu için literatürde “teolojik tanımlamalar” olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu olgunun olumsuz yönlerine atıf yapan bu tanımlamalarda yeni dinî hareketler, gizlilik, dolandırıcılık, hilekarlık, otoriter liderlik, üye kazanmak için telkin ve beyin yıkama yöntemini kullanma, üyelerin akıllarını ipotek altına alma ve hayatlarının tamamını kuşatma, heterodoks ve sapkın birer kült olma gibi özelliklerle nitelenmiştir. Bu tür olumsuz davranışlar sergilemenin ötesinde uyuşturucu ticareti, silah kaçakçılığı, siyasî entrika, çocuklara tecavüz ile intiharı ve ölümü teşvik etme gibi çirkin işlere bulaştıkları da ileri sürülmüştür (bkz. Barker 1992:10). Bir diğer ifadeyle bu tür teolojik tanımlamalar, söz konusu hareketlerin toplumda yaygın bir kabul gören ve kurumsallaşan yerleşik dinlerin veya inançların dışında kalan heterodoks inançlar olduğu şeklinde değerlendirmeler içermektedir.

Teolojik tanımlama yapanların daha ziyade ‘kült’ kavramını kullandıkları belirtilmiştir. Ancak kült kavramının tanımlamasında tam bir mutabakatın olduğunu söylemek son derece güçtür. Zira kült kavramıyla ilgili olarak çok farklı tanımlamalar yapılmıştır. Her ne kadar farklı tanımlamalar yapılmış olsa da, bazı özelliklerinden söz etmek suretiyle bir açıklama yapmak mümkündür. Kült kavramı, yaygın bir tanımla, hem toplumda yaygın bir kabul gören, kurumsallaşmış yerleşik ortodoks dinî gruplardan ayrı bir takım inançlar ve ibadet şekillerini ve hem de bunları benimseyen insanların bir araya gelmesiyle oluşan toplulukları ifade etmektedir (Kirman 2004). Genellikle geleneksel bir dinî örgütün bölünmesi veya yeniden düzenlenmesi durumunda ortaya çıkan kültürlerin ortak özelliği ‘yeni’ ve ‘yaygın’ değildir. Kavram, kilise-sekt tipolojisinin yetersizliğine işaret eder. Kiliseler ve mezhepler dinî örgütlenmenin yerleşik ve kurumsallaşmış şekli iken, kültürler ise, senkretik ve ezoterik özellikler taşıyan, bu yüzden fazla kabul görmeyen ve dışlanan kültürel normların ifadeleri olan küçük, fakat aktivist dinî formlardır. Bu yüzden son derece şekilsiz bir dinî örgütlenme biçimi olan (Vernon 1962:176-7) kültürler, yeni bir dinin oluşumunda ilk aşama olarak görülür. Bununla birlikte kavram, günümüzde, tuhaf inançlar, karizmatik liderler, üyelerin manipülasyonu, beyin yıkama, kuvvetli duygusal bağlar gibi durumları çağrıştıran olumsuz bir anlam içermektedir. Bireyci ve aktivist bir özelliğe sahip olan kültürler, özellikle toplumsal değişim zamanlarında insanların hayatlarından ve geleceklerinden endişe etmeye başladıkları anda rahatlıkla ortaya çıkabilmektedir.

İnsanlar kùltlere ilgi duymakta, belki üye de olmakta, ancak üyeliđi uzun sürmemektedir (Macionis 1993:476; karř. Barker 1992:).

Aslında sorun, kùlt kavramının tanımlamasında tam bir mutabakatın olmamasından kaynaklanmaktadır. Söz gelimi psikologlar, kùltü insanın hayata bakışını ve hayat tarzını değiştiren bir grup olarak tanımlarken, sosyologlar daha ziyade belli bir toplumun normlarına uymayan bir grup olarak nitelemektedirler. Sosyologlar, ayrıca, böyle bir kavramın kullanılmasının toplumsal entegrasyon açısından ciddi sorunlar doğuracağını düşünmektedirler. Zira sosyal bilimcilerin çoğu kùltü, toplumda egemen kùltürden sapmış, heterodoks özelliği ile ele almaktadırlar. Teolojik yaklaşım içinde olanlar ise sosyologların ve psikologların yapmış oldukları tanımlamaları kùltün özünü yakalayamadığı gerekçesiyle reddederler. Onlara göre kùltler, özleri itibariyle ‘dinî’dirler. McDowell ve Stewart gibi Evancelistler, kùltü, Hristiyanlığın İncil’de ifadesini bulan temel doktrinlerini inkar eden, toplumdan soyutlanmış bir liderin dünya görüşüne dayanan bir takım inançları ve anlayışları esas alan insanlardan oluşan bir grup olarak tanımlarlar. Konuya inanç eksenli yaklaşan Evancelikler ile indî değerlendirmelerde bulunan çevrelerin yaklaşımı bilimsel anlamda, özellikle olaylara ve olgulara yansız yaklaşan sosyologlar ile din fenomenologları tarafından kabul görmemektedir (Rajashekar 1987:ix-xx).

Öte yandan teolojik tanımlama yapanlar, halk desteğini de yanlarına almış görünmektedirler. Nitekim yeni dinî hareketler, kamuoyunda da kùlt olarak görülürler. Özellikle evlatlarını bu hareketlere kaptırmış olan anne babalar, yeni dinî hareketleri ve özellikle bu hareketlerin karizmatik liderlerini hipnoz, beyin yıkama, zihin denetimi gibi yöntemler kullanmak (Kirman 2003a) ve üyelerin yapmış oldukları maddi desteğe dayanan rahat ve lüks bir hayat sürmekle eleştirmişlerdir (Hadden 2000). Anlaşılan kavram, kùlt karşıtları tarafından ‘yeni’ ve ‘sevimsiz’ dinî grupları ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bir diğer ifadeyle yeni dinî hareketleri inanç eksenli tanımlayanlar, bu hareketleri daha ziyade ‘kùlt’ olarak ele aldıkları, ‘zararlı’ olarak niteledikleri, ‘yargılayıcı’ ve ‘aşağılayıcı’ bir tavır takındıkları için bilimsel açıdan çok fazla kabul görmemektedir. Zira konuya bilimsel bir yaklaşım sergilendiğinde açık olan bir gerçek var ki, kùlt kavramı söz konusu yeni oluşumları yeterince ifade edememektedir. Söz

gelimi kült kavramı, Unification Church, ISKCON ve Scientology gibi hareketleri tam olarak ifade etmede yetersiz kalmaktadır.

b) Akademik Tanımlamalar

Teolojik tanımlamalarda sıkça kullanılan kült kavramı, her şeyden önce ‘yargılayıcı’ ve ‘aşağılayıcı’ bir takım çağrışımlar içeren bir anlamda kullanılan yanlı, öznel bir kavram olduğu için sosyal bilimlerin değer yargılarından uzak olma ilkesiyle ters düşmektedir. Bu yüzden teolojik tanımlama yapanlar ‘kült’ kavramını kullanırken, akademisyenler ise daha nesnel bir kavram olan ‘yeni dinî hareketler’ kavramını tercih etmektedirler.

Yeni dinî hareket kavramı, aslında bir şemsiye kavram olarak İngiliz sosyolog Eileen Barker tarafından geliştirilmiştir. Barker’a göre, yeni dinî hareket kavramı, çoğu 1950’lerden sonra ortaya çıkan, 1970’lerden itibaren de yaygın bir ilgi görmeye başlayan ve söylemlerinde coşkun bir dinî, ruhî ve felsefî yaşantı vaat eden birbirinden farklı oluşumları ifade etmek için kullanılmaktadır (Barker 1992:9). Daha sade bir ifade ile söz konusu hareketleri dinî duyguların yeni ifade biçimleri olarak nitelemek mümkündür. Bununla birlikte yapı ve dış görünüm olarak ele alındığında ise, yeni dinî hareketleri, çağdaş dünyadaki özel ve kamusal alanlar arasındaki sınırları kaldırma sebebi olarak kavramsallaştırmak da mümkündür. Ayrıca konunun uzmanları, yeni dinî hareket kavramı bağlamında, son yıllarda sayısı hızla artan “din değiştirme” olaylarının (Rambo 1993:xi) da ele alınması gerektiğini, çünkü bu olayların insanların yeni dinî hareketler veya diğer dinî oluşumlar içerisinde nasıl ve niçin girdiklerinin belirlenmesiyle doğrudan ilgili olduğunu belirtmektedirler (bkz. Snow, Machalek 1984; Köse 1997).

Akademisyenler ve özellikle sosyologlar, yeni dinî hareketleri ‘zararlı’ ya da ‘tehlikesiz’ şeklinde değerlendirmezler. Bu tür değerlendirmeler, sosyal bilimlerin alanının genel ilkelerine uygun olmadığı gibi ‘göreceli’ ve ‘indî’ bir özellik arz eder. Sözgelimi evladı bu tür hareketlere üye olan bir anne babaya göre yeni dinî hareketler ‘zararlı’ iken, evlatları açısından hayatın problemleri karşısında bir çözüm ya da bazen bunaltıcı aile baskılarından kurtulma, özgürleşme aracı olmaktadır (Kirman 2003c).

Yapmış oldukları tanımlarda ‘kült’, ‘zararlı’ ‘yıkıcı’, ‘tehlikesiz’, ‘sevimli’ gibi değer yüklü kavramlara yer vermeyen akademisyenlerin daha nesnel esaslara dayandığı söylenebilir. Bir diğer ifadeyle, akademisyenlerin yaptığı tanımlarda yeni dinî hareketlerin ortaya çıktığı ‘yer’ ve ‘zaman’ faktörünün esas alındığı görülür. Yeni dinî hareketler, başlangıçta, İngiltere’ye özgü olarak algılanmış, ancak kısa zamanda Batı Avrupa ve ABD’de de hızla yayılmıştır. Bu bakımdan söz konusu hareketler başlangıçta Batı toplumlarına özgü oluşumlar olarak dikkat çekmiş ve öyle algılanmıştır. Ancak günümüzün küreselleşen dünyasında hemen her toplumda örneklerine sık rastlanır olmuştur (Chryssides 1997). Öte yandan zaman faktörünü göz önüne alan akademik tanımlarda söz konusu dinî hareketler, genellikle kendilerinden önce gelen veya geldiği düşünülen hareketlere gönderme yapılarak ‘yeni’ olarak nitelenmiştir. Bunların ‘yeni’ olarak nitelenmelerinin sebebi, hepsinin de II. Dünya Savaşı sonrasında şartlarında, yani yakın zamanda ortaya çıkmış olmalarıdır (Barker 1992:145). Bilindiği gibi bu hareketlerin çoğu genellikle 1950’lerde ortaya çıkmış, 1960’lar ve 1970’lerde de yaygınlık kazanmışlardır.

Yeni dinî hareketler olgusuna sosyolojik bir yaklaşım sergileyen bilim adamları ister sekt, ister kült ister yeni dinî hareket olarak adlandırılınsın bütün bu oluşumları, eşine bütün kültürlerde rastlanan sıradan, normal bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak ele aldıkları görülmektedir. Konunun uzmanları, söz konusu dinî hareketlerin geçmişteki örneklerinden farklı bir yapılanma ve görünüm içinde oldukları ve bu hareketlere üye olanlarında da farklı amaçlarla katıldıklarına dikkat çekmektedirler. Ayrıca konu, çoğulcu bir dünyada özgürlük, özellikle dinî özgürlük sorunu olarak ele alınmaktadır. (Hadden 2000). Zira bu hareketler sosyolojik bir olgu oldukları kadar aynı zamanda dinî bir karaktere de sahiptirler. Bunların dinî olarak nitelenmelerinin sebebi ise, üyelerine, hayatın anlamı, eşyanın tabiatı gibi en temel sorulara nihaî bazı cevaplar sunan dinî ve felsefî bir dünya görüşü önermelerinin yanı sıra yine onlara aşkın bilgi, ruhî dinginlik ve iç huzura erme, kendini yani özbenliğini ortaya çıkarma ve nihayet manevî yönden olgunlaşma ve gelişme gibi elde edilebilir bazı yüksek gayeler için vasıta ve imkanlar da sağlamalarından kaynaklanmaktadır (Barker 1992:145).

Yeni dinî hareketlerin ortodoks inançlardan ayrılmış, sapmış olduğu şeklinde ithamlar salt bir iddia olmanın ötesinde kendileri tarafından da kabul edilmektedir.

Nitekim liderlerinin vahiy, ilham aldığını savunan Mormonlar ve Mooncular ya da ayrı bir din olduklarını iddia eden Yahova Şahitleri anayol çizgisinde yer almayı reddederler. Budizm'in batıl bir kolu olarak nitelendirilen Soka Gakkai hareketi de, Budizmin diğer bütün kollarını eksik ve yetersiz görür.

c) Yeni Yaklaşımlar

Akademisyenlerin yaptığı tanımlarda 'kült', 'zararlı' 'yıkıcı' ya da 'tehlikesiz', 'sevimli' gibi değer yüklü kavramlara yer verilmediği ve söz konusu yeni dinî hareketlerin ortaya çıktığı 'yer' ve 'zaman' faktörünün esas alındığı belirtilmişti. Ancak yeni dinî hareketler, başlangıçta, İngiltere'ye özgü olarak algılanmış, ancak kısa zamanda Batı Avrupa ve ABD'de de hızla yayılmıştır. Günümüzde ise küçülen dünyanın hemen her bölgesinde sayıları binlerle ifade edilen ve bir çığ gibi büyüyen 'küresel bir olgu' olarak dikkat çekmeye devam etmektedir. Şu halde söz konusu hareketler için artık bir yerden veya bir toplumdaki söz etmek pek mümkün olmamaktadır. Zira yapılacak yeni tanımlamaların bu gerçeği göz önüne alması büyük bir zorunluluk haline gelmiştir.

Öte yandan zaman faktörünü esas alan akademik yaklaşımlar, söz konusu hareketleri 'eski' ve 'yeni' şeklinde ikiye ayırırlar. Bu durumda yeni olarak nitelenen hareketlerin hangi özellikleri itibarıyla eskilerden ayrıldıklarının açık bir şekilde belirtilmesi gerekmektedir. Eski ile yeni arasında ayırım noktası olarak 1945, 1950'ler, 1960'lar ve 1970'ler şeklinde farklı tarihler ileri sürülmüştür. Gerçi yeni dinî hareketlerin genellikle 1950'lerde ortaya çıktıkları, 1960'lar ve 1970'lerde de yaygınlık kazandıkları düşünüldüğünde, söz konusu farklı tarihleri içeren yaklaşımların çoğunu telif etmek mümkünse de, sorun tam olarak çözümlenmiş olmamaktadır. Zira '1950 sonrası' ifadesi Unification Church (1954), Scientology (1954), ISKCON (1966) ve The Family (1968) gibi hareketler için uygun olurken, Quakerlar (1652) ve Unitarianlar (1793) bu anlamda yeni sayılmazlar. 19. yüzyılda ortaya çıkmış olmakla birlikte hâlâ canlı ve aktif birer hareket olarak dikkat çeken Mormonlar ve Yahova Şahitleri de bu ölçünün dışında kalmaktadır. Bu tür hareketler için her ne kadar "‘eski’ yeni dinî hareketler" tabiri kullanılmakta ise de, aslında bunun bir geçici ve palyatif bir çözüm olduğu açıktır. Ayrıca kökleri eskilere uzansa da 1980'lerde yayılan Satanizm ya da 1980'li ve 90'lı yıllarda yaşanan bir takım birleşmelerle güçlenen ve halen bu sürecin

içerisinde bulunan United Reformed Church gibi daha yakın zamanlarda ortaya çıkan hareketleri ifade etmesi için artık 1950'leri çağrıştıran 'yeni' kavramının yeterli olmadığı; daha başka kavramların üretilmesi gerektiği ifade edilmektedir (Chryssides 1997, 2000). Zira son derece hızlı ve kapsamlı bir değişimin yaşandığı günümüzde artık 1950 tarihinin bile çok gerilerde, yaklaşık bir asır geride kaldığı bilinmektedir.

Bu bağlamda belki tam anlamıyla bir çözüm olmasa da, bir arayışın ürünü olarak dikkat çeken bir sese kulak vermek yararlı olacaktır. Yazdığı makalesinde yeni dinî hareketlerle yeni toplumsal hareketleri büyük bir ustalıklarla karşılaştıran John Hannigan'a göre, yeni dinî hareketler adı altında toplanabilecek oluşumları bütün yönleriyle anlayabilmek ve onlar hakkında daha evrensel, daha değerli ve daha eleştirel bir yaklaşım sergileyebilmek için bugün çağdaş sosyolojinin en önemli konularından biri olan "yeni toplumsal hareketler" olgusunu ve bu olguyla ilgili olarak geliştirilen kuramları da bilmek gerekmektedir. Çünkü ona göre, yeni dinî hareketler, aynı zamanda birer toplumsal harekettirler. Ancak bu noktada Hannigan, bir zorluğa da işaret etmektedir. Bu zorluk, söz konusu iki farklı hareketin kavramsal ve analitik olarak ayrılıp ayrılmayacakları ya da son yıllarda küresel olarak meydana gelen toplumsal değişimlerde ortak bir kökene sahip olup olmadıklarının belirlenmesi gerektiği şeklinde ifade edilebilir (Hannigan 1990:246).

3. Tipoloji Denemeleri

Sosyal bilimlerde olaylar ve olgular incelenirken bir tipoloji oluşturma geleneği vardır. Bu gelenek esas itibarıyla Max Weber tarafından geliştirilmiş (bkz. Aron 1986:500-2) olmakla birlikte günümüzde de sosyal bilimciler tarafından uygulanır olmuştur. Olaylar ve olgular hakkında teorik açıklamalar geliştirilebilmesi ve analitik karşılaştırmalar yapılabilmesi amacıyla sıkça kullanılan bir araştırma ve açıklama yöntemi olarak tipoloji, toplumsal dünyada gözlenen nesnelere, grupları, davranış şekillerini ve kültürel değerleri, aralarından soyut örnekler, tipler seçerek kategorileştirirken kullanılan iki ya da daha fazla ideal tip dizisine verilen addır. Tipoloji bir izah kolaylığı olması için analitik yapıdır. Sosyolojik açıklamanın ilk basamağı olguları, tür ve tiplere göre ayırmaktır. Böyle bir işlemden en önemli husus, olguların sayısında değil, olgular arasında gözlemlenen tipik özelliklerde aranır (Kirman

2004). Ancak bilinmelidir ki, toplumsal olaylarla ilgili tipoloji yapmak onları bütün yönleriyle açıklamak anlamına gelmez.

Batı toplumlarında yeni dinî hareketlerin ortaya çıkmasıyla birlikte yapılan araştırmalarda söz konusu olgunun daha iyi anlaşılması amacıyla çeşitli tipoloji denemeleri de yapılmıştır. Sosyologlar yeni dinî hareketlerin çeşitli özelliklerini göz önüne alarak farklı tiplere ve kategorilere ayırmışlardır. Bu başlık altında yeni dinî hareketler olgusunun farklı yönlerine dikkat çeken üç tipolojiden söz edilecektir. Ayrıca söz konusu tipoloji denemelerinin genel bir değerlendirmesi de yapılacaktır.

a) Yeni Dinî Hareketlerin Kökenlerini Esas Alan Tipoloji

Yeni dinî hareketlerle ilgili olarak yapılan tipolojilerden en yaygın olanı, söz konusu hareketleri ortaya çıktıkları dinî geleneklere, yani kökenlerine göre ele almaktadır. Buna göre yeni dinî hareketler Asya, Uzak Doğu kökenli olanlar ve Hristiyan bünyesi içinde ortaya çıkanlar şeklinde iki ayrı kategoride ele alınır (Kirman 1999:225-6). Bu tipoloji denemesi, Batıda ortaya çıkan yeni dinî hareketler hakkında yapmış olduğu çalışmalar nedeniyle sahanın otoritelerinden biri kabul edilen James A. Beckford tarafından yapılmıştır. Onun geliştirdiği ikili tipolojiye göre, mistik Doğunun hayata materyalist Batıdan daha fazla anlam kattığına inananların oluşturduğu ve daha ziyade Asya'nın Hint ağırlıklı felsefî ve mistik geleneğine dayalı hareketler ilk kategoride yer alırken, ikinci kategoride ise, kendilerinin Hristiyan olduğunu savunan, ancak gerek Hz. İsa'nın dönüşü ve gerekse modern toplum hayatında manevî kurtuluşa ermenin çeşitli yolları ile ilgili geliştirdikleri yeni ve farklı öğretiler etrafında bir araya gelen insanların oluşturduğu hareketlere yer verilmektedir (Beckford 1987:391). Hristiyan kökenli olan yeni dinî hareketlerin genellikle pietistik-evangelik, pentekostal-karizmatik ve binyılcı-apokaliptik geleneğin birini veya diğerini izlediği anlaşılmaktadır.

Yeni dinî hareketleri, tarihî gelişimleri açısından da değerlendiren bu tipolojinin oldukça yaygın bir kabul gördüğü söylenebilir. Nitekim konuyla ilgili yapmış oldukları ortak çalışmalarında, Batıda ortaya çıkan yeni dinî hareketlerin daha iyi anlaşılması için sergilenen yaklaşımların iki ana teorik çerçevede toplandığını ifade eden Günay ve Ecer'in de Beckford'un ikili tipolojisinden etkilendikleri anlaşılmaktadır. Onlara göre,

bazılarının kökleri XIX. yüzyıla dayanan, ancak özellikle 1960'lı yıllardan sonra uzak Doğu kökenli mistik hareketlerin eklenmesiyle yeni bir boyut kazanan yeni dinî hareketler birinci kategoride yer alırken, bu gelişmelere 1970'li yıllardan sonra Hıristiyan bünyenin verdiği tepki paralelinde oluşan yeni dinî hareketler ikinci kategoriye oluşturmaktadır (Günay, Ecer 1999:32).

b) Ahlakî ve Manevî Gelişim Yöntemlerini Esas Alan Tipoloji

Yeni dinî hareketlerle ilgili olarak yapılan bir diğer tipoloji denemesi de, söz konusu hareketleri ahlakî ve manevî gelişim için kullandıkları veya kullanmayı düşündükleri yöntemlere göre değerlendirmektedir. Yeni dinî hareketler üzerine önemli çalışmaları bulunan Thomas Robbins ve arkadaşları, daha önce söz konusu hareketlerle ilgili olarak yapılan tekçi yaklaşım yerine 'monistik' ve 'düalistik' şeklinde ikili bir tasnif yapmışlardır (Kirman 1999:224). Buna göre birinci grupta monistik olarak adlandırılan ve içsel manevî bir dönüşümü savunan ve böyle bir aydınlanmaya karizmatik liderlere tam bir teslimiyetle ulaşılacağı vaadinde bulunan hareketler yer alır ki, bunların en önemli özelliği, hayatın her alanını ilahî kurallara göre düzenleme konusunda tavizsiz bir ısrar içerisinde olmalarıdır. Oldukça katı ve normatif bir söyleme sahip olan bu hareketlere örnek olarak Church of Scientology, Hare Krişna (ISKCON: International Society For Krishna Consciousness) ve Divine Light Mission (Elan Vital) verilebilir. İkinci grupta yer alan Children of God (Family) ve Unification Church (Moon) hareketleri ise, hem Tanrı hem de insan merkezli bir ahlakî düalizmi kabul ettikleri için 'düalistik' olarak isimlendirilmektedir (Kirman 1999:224-5). Bir diğer ifadeyle ahlakî yönden kusurlu dünyayı değiştirme arzusunda olan bu hareketler, aynı zamanda modern kültürün karmaşıklığına, göreceliliğine ve serbestiyetçiliğine karşı oldukları için "karşı hareketler" olarak da nitelendirilmektedir (Hannigan 1990:253).

Wilson (1976), grupları, mistik bir kaynaktan elde edilen bilgi, kişinin sahip olduğu güçleri özgürleştirme ya da korunan bir cemaate bağlılıkla kurtuluşa ermeyi öğretip öğretmemelerine göre ayırmaktadır. Campbell (1979) de, mistik "aydınlanma", nefsi ıslah açısından "yararlı" ve "hizmet yönelimli" kültler şeklinde üçlü bir sınıflama önermektedir.

Popüler bir tipoloji de, yeni dinî hareketlerin üyeleri üzerinde oluşturduğu ‘etki’yi esas almaktadır. Buna göre üyelerini ailelerinden ve arkadaş çevrelerinden ayıran, koparan; gençlerin gelecekle ilgili umutlarını ve beklentilerini tehlikeye sokan hareketler ile bu gibi etkisi daha az olan hareketler arasında bir ayırım yapılmaktadır. Böyle bir değerlendirmeye göre sözgelimi Transandantal Meditation ‘kötü’, Unification of Church (Moon) ‘daha kötü’, Children of God (Family) ise ‘çok kötü’ olarak değerlendirmektedir (bkz. Hummel 1987:22-3). Ancak bu değerlendirmenin değer yüklü olduğu ve daha ziyade evlatlarını veya yakınlarını yeni dinî hareketlere üye olmasıyla şok yaşayan anne babalar ve kilise çevreleri tarafından rağbet gördüğü söylenebilir.

c) Dünyaya Karşı Tutumları Esas Alan Tipolojiler

Yeni dinî hareketlerle ilgili bir başka tipoloji denemesi de, Roy Wallis tarafından yapılmıştır. Wallis, *The Elementary Forms of the New Religious Life* (1984) eserinde yeni dinî hareketleri dış dünyaya karşı tutumlarına göre üç kategoriye yerleştirmiştir. İlk kategoride dünyayı reddeden sekt tipi hareketler yer alırken, ikinci kategoride dünyaya karşı mesafeli duranlar, üçüncü kategoride ise dünyayı benimseyip onaylayan kült grupları yer almaktadır (Haralambos, Holborn 1995:468-470).

Wallis, dünyayı reddeden sekt tipi hareketlerin ortak özellikleri arasında açık ve kesin bir şekilde tanımlanmış tanrı anlayışına sahip olma, yerleşik ve kurumsallaşmış olmama, binyılcı bir anlayışa sahip olma, dış dünya ile sınırlı bir ilişki içinde olma, genellikle radikal olmakla birlikte inançlarında geleneksel unsurlara da yer verme, komünal bir hayat tarzını benimseme gibi özelliklerle niteler. Wallis bu tür yeni dinî hareketlere örnek olarak çoğu zaman Mooncuları vermektedir. İkinci kategoride yer alan dünyaya karşı mesafeli duran hareketler, dünya ile bazen uyum sağlarken bazen de ters düşerler. Dünyevî-uhrevî ayırımından kaynaklanan bu hareketler, yerleşik dinlerde kaybolmaya yüz tutan bir zahitlik, püritan anlayış geliştirerek büyük bir kiliseden ayrılmıştır. Wallis’e göre bu tür hareketler, toplum tarafından kabul gören bir din anlayışına sahip oluşumlar olup, üyelerinin çoğu dinî aktivitelerinin dışında uyumlu, sakin ve mazbut bir hayat yaşarlar. Bu tür hareketlerin en canlı örneğini Pentakostallar oluşturmaktadır. Dünyayı benimseyip onaylayan yeni dinî hareketleri üçüncü kategoriye yerleştiren Wallis’e göre, bu tür hareketler, kiliseleri, toplu ayin ve ritüelleri olmamakla

birlikte kutsal ve doğaüstü güçlere ulaşma yolları sağlayabileceklerini iddia ederler. Diğer dinlerden ve yeni dinî hareketlerden oldukça farklı olmakla birlikte onları eleştirmezler. Üyelerine genellikle insanda mevcut olan manevî güçleri ihmal etmeden toplumda yaygın kabul gören değerleri başarılı bir şekilde ifade etme imkan ve fırsatı sunarlar. Kurtuluş fikri üzerinde duran bu hareketler, sadece dinî bir değişim ve dönüşüm talep etmedikleri gibi aynı zamanda mutsuzluk, acı çekme ve yetersizlik gibi kişisel problemlere bir çözüm önerisi olarak görülürler. Sözelimi Transandantal Meditasyon, Hindu dinî geleneğine bağlı iken gelişim sürecinde dinî unsurlardan arınmıştır. Yeni katılan bir üyeye kişisel ‘mantra’sı verilir ve sabah akşam 20 dakika konsantre olması istenir (Haralambos, Holborn 1995:470). Wallis’e göre, mümkün olduğu kadar üye bulma gayretinde olan bu hareketler, gevşek dokulu, hoşgörülü ve herkese açıktır. Bu yüzden üye giriş çıkış trafiği yoğundur. Bu hareketler aynı zamanda taraftarlarını çiçek, kitap ve kaset satma gibi ticarî faaliyetlere yöneltmek suretiyle kaynak hareketliliği sağlar (Haralambos, Holborn 1995:469).

d) Tipolojilerle İlgili Eleştirel Bir Değerlendirme

Yeni dinî hareketlerle ilgili olarak geliştirilen sosyolojik modeller ve tipolojiler yararlı olmuştur. Ancak bunların yararlarının sınırsız olduğu söylenemez. Bir diğer ifadeyle oldukça değişken tabiatlı olan yeni dinî grupların aslında hiçbirinin, geliştirilen tipolojilerden herhangi birine tam olarak uygun geldiğini söylemek oldukça zordur.

Yeni dinî hareketlerle ilgili en yaygın ve en popüler tipoloji denemesi bu hareketleri kökenleri itibariyle farklı kategorilere yerleştirmek suretiyle yapılandır. Dinî kültürlere ve yeni dinlere, ortaya çıktıkları ve tarihî olarak bağlı oldukları dinî gelenekler ışığında bakmanın önemli avantajları olduğu açıktır. Yeni dinî hareketlere bu tipoloji çerçevesinden bakıldığında, İncil veya Hıristiyanlık temelli veya Hindu, Budist, Taoist ve Sufî İslam gibi ‘Doğu kökenli’ ya da bazı dinî geleneklerden bir takım özellikler taşıyan eklektik gruplar olabildiği gibi, aralarında şeytana tapınma şeklinde ‘şeytanî’ gruplar da görülmektedir. Ancak köken itibariyle yapılan tipolojilerin yetersizliğini ortaya koyan örnekler de vardır. Bir diğer ifadeyle, yeni dinî hareketleri köken itibariyle açıklamaya çalışan tipolojilerin kuşatamadığı hareketler de vardır. Söz gelimi, önceden Tanrının Çocukları olarak bilinen The Family adlı hareketin hangi kategoriye gireceği

tartışmalıdır. Moonculuk ise aynı zamanda Doğu dinlerinin özelliklerini taşıdığı için bu sınıflamaya uymamaktadır (Hummel 1987:19).

Öte yandan Sağlık, Mutluluk ve Kutsallık (Health, Happy and Holy) ya da kısaca 3HO olarak bilinen hareket ile İlahî Işık Misyonu (Divine Light Mission) hareketi, Wallis'in ortaya koyduğu tipolojide yer alan üç kategoriden hiçbirine girmemekte, ancak her üç tipin de özellikleri taşımaktadır. Mesela Sağlık Mutluluk ve Kutsallık Hareketi, Sihizm gibi yerleşik bir dinin kolu olduğu için dünyaya karşı mesafeli duran yeni dinî hareketlere benzer. Bununla birlikte dünyayı benimseyen hareketlerde olduğu gibi sağlık, mutluluk gibi kişisel yararlar sağlayacak teknikler kullanırlar. Tıpkı Transandantal Meditasyon gibi Sağlık, Mutluluk ve Kutsallık hareketi de herkese açıktır ve öğretisinin tüm dünyaya yayılmasını ister. Bununla birlikte dış dünyayı reddeden hareketlerin bazı özelliklerini de taşır. Söz gelimi açık bir tanrı anlayışına sahiptir; üyeleri alışılmadık tarzda beyaz elbise ve türban giyerler ve komünal bir hayat yaşarlar. Ayrıca bu harekette, üyelerin bazı davranışları kısıtlanır. Mesela üyeler vejeteryandır ve içki, sigara ve uyuşturucu kullanmazlar. Taşıdığı özellikler itibariyle herhangi bir kategoriye dahil edilemeyen, hemen her kategorinin özelliklerini taşıyan 3HO hareketinin üyeleri, geleneksel evlilik ve iş hayatı ile alternatif bir yaşam tarzının unsurlarını birleştirirler (Haralambos, Holborn 1995:471).

Öte yandan James A. Beckford da, Wallis'in yeni dinî hareketleri anlamak üzere geliştirdiği üçlü tipolojiyi değerlendirirken, söz konusu hareketlerin çok farklı özellikler taşımaları nedeniyle herhangi bir kategoriye kolayca girmediğini belirtir ve geliştirilen tipolojinin kullanışlı olmadığını; sekt ve kült arasındaki farklılıklara yeteri kadar dikkat edilmediğini belirtir. Beckford, ayrıca, bazı yeni dinî hareketlerin 'dünyayı reddedenler' şeklinde tanımlanmasının değerini sorgular. Ona göre hiçbir dinî grup dünyayı reddedemez; çünkü varlığını sürdürebilmesi için daha geniş ekonomik sistemle ilişki içinde olmak zorundadır (Haralambos, Holborn 1995:471).

Bununla birlikte Beckford yeni dinî hareketlerle ilgili olarak geliştirilen tipolojilerin yararlı olduğunu inkar etmez. Beckford'un tersine Rodney Stark ve William S. Bainbridge yeni dinleri ayıran bir tipoloji kullanılmasına tamamen karşı çıkarlar. Bu ikili, 1985 yılında kaleme aldıkları *The Future of Religion* adlı eserde yapılan tipoloji denemelerinin yeni dinî hareketleri ifade etmede yetersiz kaldığını ileri

sürmüşlerdir. Her ne kadar yeni dinî hareketler gibi karmaşık ve kompleks bir olgunun açıklanmasında yapılan tipolojilerin yetersizliğini savunsalar da adlandırma yapmadan kendileri de söz konusu hareketleri belli özellikleri itibariyle birbirinden ayıştırmaya çalıştıkları görülür. (Haralambos, Holborn 1995:471-2).

5. Sonuç

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında Batı toplumlarında çok sayıda dinî hareket ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeleri göz önüne alan din sosyologları yapmış oldukları araştırmalarda yeni teorik yaklaşımlar geliştirme çabası içerisine girmişlerdir. Bu çerçevede bir çok tanımlama ve tipoloji denemesi yapılmıştır. Ancak, her tanımlama ve tipoloji girişimi önemli ölçüde açıklayıcı ve öğretici olmakla birlikte aynı zamanda çeşitli yönlerden eleştiriye de uğramıştır. Fakat ortaya konan her çaba, her ne kadar eleştirel bir değerlendirmeye tâbi tutulmuşsa da, yeni dinî hareket olgusunun sosyal bilimsel incelenmesinde fonksiyonel araçlar sunması hasebiyle üzerinde durulması gereken bir model olarak kendisini tanıtmaktadır.

6. Bibliyografya

Barker, Eileen (1992), *New Religious Movements*, 3rd edition, London, HMSO Publications

Becford, James A. (1987), "New Religions", *Encyclopedia of Religion*, Mircae Eliade (ed.), C.X, New York

Bodur, Hüsnü E. (2000), "Küreselleşme Bağlamında Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dinî Hareketler ve Türk Toplumuna Etkileri", *Uluslararası Avrupa Birliği Şurası Tebliğ ve Müzakereleri*, Ankara, Diyanet İşleri Bşk. Y., 2000, C.I, s.305-311

Bodur, Hüsnü E. (2001), "Religious Pluralism and Social Solidarity in Turkey from Globalization Theory on the Way of Integration to European Union", CESNUR tarafından 19-22 Nisan 2001 tarihleri arasında Londra'da düzenlenen *The Spiritual Supermarket: Religious Pluralism and Globalisation in the 21st Century* adlı sempozyuma sunulan tebliğ

Bodur, Hüsnü E. (2003), "Moonculuk Hareketi ve Ülkemizde Cemaat Türü Benzer Bir Yapılanmanın Sosyolojik Analizi", *K.S.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.1, S.1, Ocak-Haziran 2003, s.2-38

Chryssides, George D. (1997), "New Religious Movements - Some Problems of Definition", *Diskus, Internet Journal of Religion*, Vol.2, No.2, 1997 (<http://www.uni-marburg.de>) [15 Mart 2001]

Chryssides, George D. (2000), "Defining the New Spirituality", CESNUR tarafından 29-31 Ağustos 2000 tarihleri arasında Letonya'da düzenlenen 14. Uluslararası sempozyuma sunulan tebliğ, (<http://www.cesnur.org/>) [15 Mart 2001]

Günay, Ünver ve A. Vehbi Ecer (1999), *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Y.

Hadden, Jeffrey K. (2000), "Introduction: Cult and Sect in America", *New Religious Movements Lectures*, Virginia, (www.religiousmovements.lib.virginia.edu/) [13 Ocak 2002].

Hannigan, John A. (1990), "Apples and Oranges or Varieties of the Same Fruit? The New Religious Movements and The New Social Movements Compared", *Review of Religious Research*, Vol.31, No.3, s.246-259

Haralambos, Michael and Martin Holborn (1995), *Sociology*, 4th edition, London, Collins Educational

Hummel, Reinhart (1987), "Contemporary New Religions in the West", A.R.Brockway and J.P.Rajashekar (eds.), *New Religious Movements and the Church*, Geneva, 1987, s.16-29

Iannaccone, Laurence R. (1992), "Religious Markets and the Economics of Religion", *Social Compass*, Vol.39, No.1, 1992, s.123-131

Introvigne, Massimo (2001), "The Future of Religion and the Future of New Religions", 15-17 Haziran 2001 tarihleri arasında İsveç'te düzenlenen *The Future of Religion* adlı sempozyuma sunulan tebliğ, (<http://www.cesnur.org/>) [15 Mart 2003]

Kirman, M. Ali (1999), "Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dinî Hareketlerin Bazı Özellikleri ve Toplumsal Tabanları", *Dinî Araştırmalar*, C.2, Sayı 4, Mayıs-Ağustos 1999, s.223-233

Kirman, M. Ali (2000), "Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dinî Hareketlerin Karakteristik Özellikleri", *Uluslararası Avrupa Birliği Şurası Tebliğ ve Müzakereleri*, Ankara, Diyanet İşleri Bşk. Y., C.I, s.317-321

Kirman, M. Ali (2003a), "Beyin Yıkama Teorileri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.45, Sayı 1, 2003

Kirman, M. Ali (2003b), "Küreselleşme Sürecinde Dinî Pazarlar", 26-28 Eylül 2003 tarihleri arasında Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından düzenlenen "*Küreselleşme ve Din*" konulu sempozyuma sunulan tebliğ, Çorum, 2003

Kirman, M. Ali (2003c), "Küresel Bir Olgu Olarak Din Değiştirme ve Aile Kurumuna Etkisi", *Dinî Araştırmalar*, C.6, Sayı 17, Eylül Aralık 2003, s.

Kirman, M. Ali (2004), *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Rağbet Y.

Köse, Ali (1997), *Neden İslam'ı Seçiyorlar?*, İstanbul, T.D.V. Y.

Macionis, John J. (1993), *Sociology*, 4th edition, New Jersey, Printice-Hall

Rajashekar, J.Paul (1987), "Introduction", A.R.Brockway and J.P.Rajashekar (eds.), *New Religious Movements and the Church*, Geneva, 1987, s.ıx-xx

Rambo, Lewis (1993), *Understanding Religious Conversion*, New Haven and London, Yale University Press

Snow, David A. and R. Machalek (1984), "The Sociology of Conversion", *Annual Review Sociology*, Vol.X, s.167-190

Vernon, Glenn M. (1962), *Sociology of Religion*, New York, McGraw-Hill Inc.